

**O'ZBEKISTON RESPULIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

“TASDIQLAYMAN”

**Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti
rektori A.R.Marahimov**

30 avgust 2017 yil

**IKKINCHI OILY TA'LIM OLUVCHILAR UCHUN
ONA TILI VA ADABIYOT FANIDAN
KIRISH SINOVI DASTURI VA BAHOLASH MEZONI**

**(Kirish sinovlarida Ona tili va adabiyot fani mavjud barcha ta'lim
yo'nalishlari uchun)**

Toshkent 2017

Dastur Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Kengashining
2017 yil 30 avgustdagi 1– sonli majlisida ko‘rib chiqilgan va ma’qullangan.

Tuzuvchilar:

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi
kafedrasini mudiri, f.f.d. Z.T.Xolmanova

O‘zMU O‘zbek tili va nutq madaniyati kafedrasini mudiri,
f.f.n., dots.v.b. M.T.Abduraxmonova

Taqrizchi:

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori
N.Rahmonov

KIRISH

O‘zbek tili va adabiyotining grammatik xususiyatlari, ifoda imkoniyatlari umumta’lim va o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi darsliklarida yoritilgan.

Til va jamiyat, fonetika, orfoepiya, orfografiya, grafika, leksikologiya, morfemika, so‘z yasalihi, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya, stilistika kabi bo‘limlar hamda adabiyot, so‘z san’ati, adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, xalq og‘zaki ijodi, janrlari, uyg‘onish davri adabiyoti, yangi davr o‘zbek adabiyoti, ma’rifatparvarlik adabiyoti, jadid adabiyoti, sho‘rolar davri adabiyoti, mustaqillik davri adabiyoti bo‘yicha berilgan mavzular o‘quvchi tafakkurini o‘stirishda, dunyoqarashini belgilashda ahamiyatlidir.

Fanning maqsadi va vazifalari

Ushbu dastur bo‘lajak mutaxassis-kadrlarning kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, til va adabiyot turkumidagi alohida fanlarning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishni ko‘zda tutadi.

Bunda: abituriyentlarning kelgusi kasbiy faoliyatlari uchun puxta nazariy asos yaratish; til va adabiyot masalalarini talqin qila olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish maqsadi qo‘yiladi.

Ushbu maqsadni amalga oshirishda o‘zbek tili grammatikasi asoslarini o‘zlashtirish, adabiyot fani doirasidagi mavzularni, yozuvchi hayoti va ijodiga doir ma’lumotlarni o‘rganish, badiiy san’at turlarini bilish, tahlil qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lish vazifalari ko‘zda tutilgan.

Abituriyentning bilimiga qo‘yiladigan talablar

“O‘zbek tili va adabiyoti” yozma imtihon dasturiga ko‘ra, o‘zbek tili va adabiyoti fanlarini o‘zlashtirishga quyidagi talablar qo‘yiladi:

- o‘zbek tili fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida abituriyent:

- adabiy tilning fonetik, leksik–semantik, grammatik me‘yorlarini;
- orfografiya, orfoepiyaning nazariy masalalari asosida og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini;
- lotin yozuvi asosidagi yangi o‘zbek alifbosi qoidalarini;
- tilshunoslikning har bir bo‘limlari bo‘yicha umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim dasturlari mazmunidagi ma’lumotlarni;
- grammatik tahlil qilish ko‘nikmasini bilishi kerak;

adabiyot fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida abituriyent:

- so‘z san’ati, adabiyotning tarkibiy qismlarini;
- adabiyot nazariyasini, she’riy janrlarni;
- mumtoz adabiyot bo‘yicha umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim dasturlari mavzularini;

- hozirgi o'zbek adabiyoti bo'yicha mavzularni;
- badiiy asarlarni tahlil qilish ko'nikmasini bilishi kerak.

Fanning mazmuni

O'zbek tili

Til va jamiyat. Tilning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni. Tilning aloqamunosabat vositasi sifatidagi ahamiyati. Dunyo tillari. Til oilalari.

Fonetika. Nutq tovushlari va ularning tasnifi. "Fonema", "urg'u", "bo'g'in", "takt" tushunchalari. Fonetik o'zgarishlar: tovush almashuvi, tovush tushishi, tovush ortishi.

Orfoepiya. Talaffuz me'yorlari. Orfoepiya me'yorlari asosidagi tovush o'zgarishlari: assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza.

Orfografiya. Imlo qoidalari. Fonetik yozuv, morfologik yozuv, shakliy yozuv qoidalari.

Grafika. Tovush va harf munosabati. Yozuv tarixi. Lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi.

Leksikologiya. So'z va ma'no. Lug'aviy ma'no va grammatik ma'no. O'z ma'no va ko'chma ma'no. Bir ma'noli (monosemantik) va ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar. So'z va leksema. So'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari: shakldoshlik, ma'nodoshlik, zid ma'nolilik, paronimlik hodisalari.

Tarixiylik jihatdan o'zbek tili leksikasi. Tarixiy so'zlar, arxaizmlar, neologizmlar.

O'zbek tilining lug'at boyligi. Qo'llanish doirasiga ko'ra o'zbek tili leksikasi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi o'rni. Hududiy chegaralangan so'zlar: lahja, sheva tushunchalari. Ijtimoiy chegaralangan so'zlar: argo va jargonlar. Termin (atama)lar. Terminologiya (atamashunoslik).

Lug'at boyligining ortib borish usullari: ichki manba va tashqi manba. Olinma so'zlar.

Barqaror birikmalar: maqol-matallar, iboralar, hikmatli so'zlar (aforizmlar).

Leksikografiya. Lug'at va uning turlari. Ensiklopedik lug'atlar. Filologik lug'atlar.

Morfemika. So'z tarkibi. O'zak morfema va affiksal morfema. Affiksal morfema (qo'shimchalar)ning vazifasiga ko'ra turlari: so'z yasovchi va shakl yasovchi (lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi) qo'shimchalar.

Grammatika: morfologiya va sintaksis. Morfologiya – so'z turkumlari, grammatik shakl, grammatik ma'no haqidagi bo'lim sifatida.

So'z turkumlari. To'plam va tasnif. Mustaqil so'z turkumlari. Ot va uning morfologik xususiyatlari. Otlarning lug'aviy shakllari: ko'plik, kichraytirish-erkalash shakllari. Otlarning munosabat shakllari: kelishik va egalik qo'shimchalari.

Sifat. Sifat darajalari. Asliy sifat va nisbiy sifat. Tub va yasama sifatlar.

Son. Miqdor son va tartib son. Hisob (o'lchov) so'zlari.

Olmosh. Olmoshning ma'no turlari. Kishilik olmoshlari. Ko'rsatish olmoshlari. O'zlik olmoshi. So'roq olmoshlari. Belgilash-jamlash olmoshlari. Bo'lishsizlik olmoshlari. Gumon olmoshlari.

Ismlar. So'zlarni turkumlarga ajratish tarixi. Ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid so'zlarning ismlik xususiyatlari. Ismlarning munosabat shakllari.

Fe'l. Fe'llarning ma'no turlari: harakat va holat fe'llari. Tuslanish. Fe'llarda zamon, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik tushunchalarining ifodalanishi. O'timli va o'timsiz fe'llar. Fe'l nisbatlari. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (harakat tarzi shakllari).

Ravish. Ravishning ma'no turlari. Ravishlarda kelishik va egalik shakllarining yaxlitlanib qolishi.

Yordamchi so'zlar: ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Undov so'zlar. Taqlid so'zlar. Modal so'zlar.

Sintaksis. So'z birikmasi. So'z birikmasining bog'lanish usullari: boshqaruv, moslashuv, bitishuv. So'z birikmasi turlari: otli birikma va fe'lli birikma.

Gap. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari: darak gap, so'roq gap, buyruq gap, istak gap.

Gapning his-hayajon ishtirokiga ko'ra tasnifi: his-hayajon (undov) gap va his-hayajonsiz gap.

Gapning modallikka (voqelikka munosabatiga) ko'ra tasnifi: tasdiq gap va inkor gap.

Gapning tuzilishiga ko'ra tasnifi: sodda gap va qo'shma gap.

Sodda gap sintaksisi. Gap bo'laklari: gapning bosh bo'laklari. Kesim: ot-kesim va fe'l-kesim. Murakkab ot-kesim. Bog'lama. Murakkab ot-kesim va ega o'rtasida tirening ishlatilishi. Ega. Ega ishtirokiga ko'ra sodda gap tasnifi: egasi mavjud gaplar va egasi mavjud bo'lmagan gaplar. Egasi yashiringan gaplar. Egasi (shaxsi) topilmas gaplar. So'z-gap. Atov gap.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari: hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi.

Gapning uyushiq bo'laklari: uyushiq kesim, uyushiq ega, uyushiq hol, uyushiq to'ldiruvchi, uyushiq aniqlovchi. Uyushmagan aniqlovchi.

Gapning ajratilgan bo'laklari. Ajratilgan kesim, ega, hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi.

Gap bo'laklari bilan grammatik munosabatga kirishmaydigan bo'laklar: kiritma, kiritma gap, undalma.

Sodda yig'iq gap. Sodda yoyiq gap. To'liq gap va to'liqsiz gap. Gap bo'laklari tartibi. Inversiya.

Qo'shma gap sintaksisi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalar.

Qo'shma gapning tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalar xarakteriga ko'ra turlari: bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap. Havola bo'lakli gap. Qo'shma gapning sodda gap bilan ma'nodoshligi.

Uslubiyat. Nutq uslublari: so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, ommabop uslub, badiiy uslub.

Punktuatsiya. Tinish belgilarining qo‘llanishi.

Adabiyot

Adabiyot – so‘z san‘ati. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari: adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid.

Adabiyot nazariyasi. Adabiy turlar va janrlar. Lirik tur (she‘riyat), epik tur (nasr), dramatik tur.

She‘riy janrlar: g‘azal, mustazod, masnaviy, ruboiy, tuyuq, qit‘a, fard (muammo), chiston (lug‘z), munozara, tarkibband, tarji‘band, qasida, marsiya. Musammatlar: musallas, murabba‘, muxammas, musaddas, musabba‘, musamman, mustasne‘, muashshar. Zamonaviy she‘riy janrlar: sonet, oq she‘r, sərbast, erkin she‘r, to‘rtlik.

She‘riy (badiiy) san‘atlarning tasvir yaratishdagi o‘rni. Mubolag‘a, tafrit (litota), tashbeh, talmeh, tajnis, iyhom, tazod, ishtiyoq, husni ta‘lil, tamsil, irsoli masal, jonlantirish, istiora, tanosib, kitobat (harf), tarse‘, tardu aks san‘atlari. Portret, peyzaj, allegoriya, alliteratsiya, epifora, epitet usullari.

She‘r tizimi: barmoq vazni va aruz vazni.

Epik tur (nasr): katta hajmdagi epik asarlar, o‘rta hajmdagi epik asarlar, kichik hajmdagi epik asarlar. Roman va uning turlari. Qissa. Hikoya. Ertak.

Dramatik tur: drama, komediya, tragediya. Drama va uning turlari.

Adabiyot tarixi.

Xalq og‘zaki ijodi. Xalq og‘zaki ijodi janrlari. Mehnat qo‘shiqlari.

Adabiyot tarixini davrlashtirish. Islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyot (VIII). Eng qadimgi yodgorliklar: O‘rxun-Enasoy obidalari, “Avesto”.

Islom davridagi turkiy adabiyot (VIII –XVII asrlar).

1. Ilk uyg‘onish davri adabiyoti: Muhaddislar. Imom Ismoil al-Buxoriy.

Qomusiy olimlar: Al-Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino.

Ilk uyg‘onish davridagi yozma yodgorliklar. Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”. Mahmud Koshg‘ariy. “Devonu lug‘oti-t-turk”. Ahmad Yassaviy. “Hikmatlar”. Ahmad Yugnakiy. “Hibat-ul- haqoyiq”. Nosiriddin Burhoniddin Rabg‘uziy. “Qisasi Rabg‘uziy”.

2. Uyg‘onish davri adabiyoti; Xorazmiy. Atoyi. Sayfi Saroyi. Lutfiy. Alisher Navoiy. Hayoti va ijodi. “Xazoyin-ul-maoniy”. “Xamsa”.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Hayoti va ijodi. “Boburnoma”.

3. Xonliklar davri o‘zbek adabiyoti. Turdi Farog‘iy ijodi. Mashrab lirikasi. Gulxaniy. “Zarbulmasal”. Uvaysiy hayoti va ijodi. Nodira lirikasi. Munis hayoti va ijodi. Ogahiy lirikasi. “Ta‘viz-ul oshiqin”.

Yangi davr o‘zbek adabiyoti (XIX asrning 60-yillaridan):

1) ma‘rifatparvarlik adabiyoti: Avaz O‘tar, Komil Xorazmiy, Furqat, Zavqiy, Muqimiy.

2) jadid adabiyoti: Behbudiy, Fitrat, Avloniy, Hamza, Cho‘lpon, Abdula Qodiriy.

3) shoʻrolar davri adabiyoti: Gʻafur Gʻulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Mirtemir, Zulfiya, Shuhrat, Oʻtkir Hoshimov, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov.

4) mustaqillik davri oʻzbek adabiyoti.

Jahon adabiyoti. Firdavsiyning “Shohnoma” asari. Ezop masallari. Antuan Ekzyuperi. “Kichkina shahzoda”. Gans Xristian Andersen. “Bulbul”. Nodar Dumbadze. “Hellados”, Chingiz Aytmatov. “Oq kema”.

YOZMA IMTIHON NATIJALARINI BAHOLASH M E Z O N I

Yozma imtihon 100 balli baholash tizimi boʻyicha baholanadi. Ikkinchi oily taʼlim oluvchilar uchun Ona tili va adabiyotdan kirish sinovlari yozma tarzda oʻtkaziladi va har bir imtihon biletiga toʻrttadan savol kiritiladi. Berilgan javoblar savollarning murakkablik darajasi boʻyicha quyidagicha baholanadi:

Yozma imtihonni baholashda quyidagi mezonlardan kelib chiqiladi:

1. Abiturientning javobi 22-25 ballga baholanishi uchun:

- mavzuning mohiyatini toʻgʻri anglagan boʻlishi, ijodiy mulohazalar asosida yoritishi;
- mavzuni mustaqil fikr asosida bayon qilishi;
- fakt va misollardan oʻrinli foydalanib, toʻgʻri xulosalar chiqara olishi;
- mavzu doirasidagi barcha masalalarni qamrab olishi;
- talab darajasidagi filologik va ijtimoiy-siyosiy bilimga ega boʻlishi;
- yozma nutqi ravon boʻlib, fikrini adabiy tilda taʼsirchan ifodalay bilishi zarur.

2. Abiturientning javobi 18-21 ballga baholanishi uchun:

- mavzu mohiyatini atroflicha, ijodiy yondashuv asosida yoritishi;
- mustaqil fikrlashga intilishi;
- fikrlarini izchil ifodalash qobiliyatiga ega boʻlishi;
- yozma nutqida mantiqiylik, ravonlik, obrazlilik koʻzga tashlanib turishi;
- manbalardan, fakt va misollardan oʻrinli foydalana olishi;
- filologik va ijtimoiy-siyosiy savodxonligi etarli boʻlishi;
- fikrini adabiy tilda toʻgʻri, maqsadga muvofiq ifodalay bilishi lozim.

3. Abiturientning javobi 14-17 ballga baholanishi uchun:

- mavzu mohiyatini chuqurroq ochib berishi, notiqlik qobiliyati sezilib turishi;
- soʻz sanʼati va nutq madaniyati haqidagi tasavvuri qoniqarli darajada boʻlishi;
- soʻzni bir qadar nozikroq idrok eta bilishi, fikrni izchil ifodalashga intilishi;
- fikr bayoni va uslubi ravon, mantiqiy boʻlishi;
- fakt va misollardan toʻgʻri foydalanib, toʻgʻri xulosalar chiqara olishi;

- fikrini adabiy tilda yozma ifodalashga intilishi kerak.

4. Abituriyentning javobi quyidagi hollarda 0-13 ballga baholanadi:

- mavzu mohiyati etarli darajada ochilmasa;
- tilshunoslik bo‘limlari va adabiyot haqida muayyan tasavvurga ega bo‘lmasa;
- fikrni ifodalashda g‘alilik uchrashi;
- abituriyentning mavzu yuzasidan tasavvuri yuzaki bo‘lsa;
- fikrlash doirasi tor bo‘lsa;
- fikr bayoni izchil bo‘lmasa;
- yozma nutqida ravonlik, mantiqiy muvofiqlik kuzatilmasa.

Yozma imtihon komissiyasi tarkibi va uning faoliyatini tashkil etish

Imtihon komissiyasi faoliyati 2017-2018 o‘quv yili komissiyasi tomonidan tashkil etiladi. Imtihon komissiyasi tarkibi, odatda, uch nafar a‘zodan kam bo‘lmagan holda tashkil etiladi.

Imtihon natijalaridan norozi abituriyentlarning murojaatlarini ko‘rib chiqish bo‘yicha apellyasiya komissiyasi tashkil etiladi.

Apellyasiya komissiyasi tarkibi va uning faoliyatini tashkil etish

Apellyasiya komissiyasi imtihon komissiyasi faoliyatini yo‘lga qo‘yilishi bilan bir paytda 2017-2018 o‘quv yili qabul komissiyasi tomonidan tashkil etiladi. Abituriyent yozma imtihon natijalari e‘lon qilingan kundan boshlab 24 soat ichida apellyasiya komissiyasiga murojaat etishi mumkin. Aks holda, ko‘rsatilgan muddatdan keyin qilingan murojaat inobatga olinmaydi.

Abituriyent tomonidan bildirilgan murojaat ko‘rib chiqiladi va 24 soat ichida xulosalar ma‘lum qilinadi.

**Qabul komissiyasi
mas‘ul kotibi**

Rahmonov R.N.